

УДК 51

А. М. Плічко¹, Я. Г. ПРИТУЛА**ДО 60-РІЧЧЯ ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ
КНИГИ С. БАНАХА**

A. M. Plichko, Ya. G. Prytula. *To 60th anniversary of the publication of the Ukrainian translation of S. Banach's book*, Matematychni Studii, **30** (2008) 107–112.

Unknown and little-known facts, connected with the publication of the Ukrainian translation of the famous S. Banach's monograph "Theory of linear operations" are presented.

А. М. Плічко, Я. Г. Притула. *К 60-летию публикации украинского перевода книги С. Банаха* // Математичні Студії. – 2008. – Т.30, №1. – С.107–112.

Приводятся малоизвестные и неизвестные факты, связанные с публикацией украинского перевода знаменитой монографии С.Банаха "Теория линейных операций".

У 2008 році виповнюється 60 років публікації українського перекладу книги [1] одного з найвидатніших математиків ХХ ст. С. Банаха ([2]). Переклад [2] широко відомий і є мабуть найчастіше цитованою україномовною публікацією з математики. Нічого дивного, адже це – класика. Багато справжніх обставин публікації цього перекладу з плином років забуті, обросли придуманими різними авторами фактами, але від цього не перестали бути менш цікавими для широкого математичного загалу. Спробуємо описати ці обставини і заповнити деякі прогалини в наших знаннях (див. також [3]). Принагідно вкажемо на зв'язки Банаха з українськими математиками, чи як хто воліє, радянськими математиками, які працювали в Україні. При цьому і ми не уникнемо певних здогадів, правдивість яких намагатимемось за змогою максимально обґрунтувати документальними джерелами.

Вслід за польським виданням книги [1] вийшов французький переклад [4]. Обидва містяться на, присвяченому Банаху, сайті [<http://banach.univ.gda.pl/index.html>]. Наступними з'явилися український [2] і англійський [5] переклади. Врешті, російський переклад [6], зроблений з українського перекладу. Останній містить передмову редактора В. М. Тихомирова. Його зауваження до українського видання формально слухні, але виглядають так, наче їх написала людина, що не має жодної уяви про життя в СРСР у середині ХХ-го століття. У нашому тексті можна знайти відповіді на ці зауваження.

Перекладач. Угоду № 71 проф. Мирона Зарицького з видавництвом "Радянська Школа" про переклад книги Банаха підписано 1 квітня 1940 року. За угодою, переклад слід завершити до 1 липня 1940 р. Але М. Зарицькому, мабуть, було не до перекладу. Адже 22 березня 1940 р. НКВС заарештувало дочку й зятя М. Зарицького. Зятя відправили в табори, а вагітну дочку до відомої львівської тюрми "Бригідки". До слова, там народився син, який перебував з матір'ю у в'язниці аж до приходу німців. Коли переклад

2000 *Mathematics Subject Classification*: 4601; 01A75.

¹Робота автора виконана за підтримки гранту SAB2006-0174.

було завершено — невідомо. Відомо лише, що 29 червня 1940 р. головний редактор написав листа Зарицькому про те, що видавництво не отримало перекладу, крім двох пробних аркушів; просить повідомити причини затримки. У [15] написано, що книгу перекладено перед війною. Можливо автор п. Калужа знав, що перед війною переклад був зроблений (але не опублікований), але швидше за все, це нічим не підтверджена догадка автора. І. К. Мацаком знайдено інформацію, яка свідчить, що в 1946 році рукопис перекладу вже був у видавництві.

Редактори. Редакторами перекладу вказані М. М. Боголюбов і С. І. Зуховицький¹. Тут нічого дивного. М. М. Боголюбов займався розвитком української математичної термінології, цікавився функціональним аналізом, відвідував Львів і бачився з Банахом (його проблема за №183, поставлена 8.02.1940 р., є у Шотландській Книзі [21]). Не виключено, що під час відвідин Львова Боголюбов зустрічався з Зарицьким, адже Боголюбов друкувався в “Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”([19]), активним членом якого був Зарицький. Мабуть тоді й народилась ідея перекладу.

С. І. Зуховицький викладав у той час у Київському педінституті, займався виданням українських підручників. За його безпосередньою участю видані українською мовою книжки [24] і [25]. До того ж (як повідомив нам син М. М. Боголюбова) Зуховицький і Боголюбов мешкали тоді в одному під’їзді.

Додатки. Книга містить *Зауваження*. *Зауваження* українського перекладу розширені порівняно з французьким. Зокрема, дописано інформацію про події, що трапились у банахових просторах, між 1932 та 1940 роками. Зміст інформації такий, що крім С. Мазура ніхто інший цього зробити не міг. Зазначимо одну особливість додатків. Якщо в самій книзі топологічні векторні простори не використовуються (є лише слабка збіжність), то в додатках вони широко представлені. Зрештою, вже у французькому виданні вказано, що Мазур брав участь у написанні *Зауважень*. У бібліотеці механіко-математичного факультету Львівського університету зберігається французьке видання книги з рукописними помітками у *Зауваженнях*, з вказівками у якому місці потрібно щось додати чи змінити. Але самі додатки, мабуть, були написані на окремих аркушах, що не збереглися. Документальних підтверджень авторства Мазура цих додатків ми не маємо. У додатках Мазур охоче пише про отримані ним і ще не опубліковані результати. Але там відсутні згадки про отримані разом з Орлічем² у 1942-43 роках твердження про конуси у просторах Фреше (узагальнення певних результатів М. Г. Крейна та його колег, що стосуються конусів у банахових просторах). Усе це може свідчити про те, що *Зауваження* були дописані у 1940-41 роках. М. Й. Островським і першим автором підготовлений до друку англійський переклад Мазурових додатків [22]. Не виключено, що С. Мазур брав певну участь у перекладі книги Банаха на українську мову. За деякими свідченнями, він знав українську. Так, в “Особистому листку по обліку кадрів”, який С.Мазур заповнив 11 червня 1945 р. українською мовою, своїм характерним добрим почерком він пише про знання мов: французьку, англійську, італійську, російську — слабо; польську, німецьку, українську — добре.

Оформлення книги. Як ми відзначили, рукопис у 1946 році вже був у видавництві. Книга здана у виробництво 30.09.1947. Вкажемо на одну цікаву обставину, на яку мало хто звертає увагу. В українському виданні ніде не написано, що це – переклад і жодним

¹У деяких публікаціях, С. І. Зуховицький

²Так, вслід за Зарицьким, пишуть його прізвище, хоча за літературними нормами – Орлич.

словом не згадується перекладач. Змінено назву книги. Це легко пояснити. Українські наукові видавництва не друкували перекладів на українську мову математичних монографій. Нам не вдалося знайти жодного такого перекладу. Зрідка перекладалася, переважно з російської, навчальна література. Ці переклади здійснювали, власне, такі видавництва як “Радянська Школа”. Для того, щоб книга більше виглядала на підручник, змінили назву. Більше того, її затвердило Управління при Раді Міністрів УРСР, як посібник для студентів. Насмілимося висловити припущення, що автором такої чудової ідеї був М. М. Боголюбов. У *Історії інституту математики* написано, що ініціатором перекладу також був Боголюбов. Український переклад відкривається некрологом С. С. Банаха (частину його тексту запозичено зі статті про Банаха, написаної Б.В.Гнеденком [12]). Оскільки Банах був радянським громадянином, то як і всі, мав ім’я і по-батькові Стефан Стефанович¹. Оскільки переклад розпочався (а може й закінчився) за життя Банаха на його ж таки рідному факультеті, то природно припустити, що усі зміни в книзі з ним узгоджувалися. Більше того, у некролозі цитується лист Л. І. Банах, дружини автора, до “радянських математиків”, написаний перед її від’їздом до Польщі. Цитати носять пропагандистський характер, але можливо (і це виглядає доволі вірогідним) лист містив переписку стосовно видання книги Банаха.

І. К. Мацак знайшов у Центральному архіві органів виконавчої влади, м. Київ, у фонді 819 «Річний звіт про господарську діяльність видавництва “Радянська Школа” за 1946 р.», згідно з яким (небіжчиківі) С. Банаху нараховано авторський гонорар “... по представленому рукописі в сумі 40329 р. 70 к.”

Після публікації. Зазначимо очевидну перевагу публікації у “Радянській Школі”. Книга вийшла немалим тиражем, потрапила до широкого вжитку — стала доступною і відомою.

Авторам відома історія знайомства з книгою Банаха М.Кадеця. У 1950 році випускника Харківського університету Михайла Кадеця направили на роботу в Пожежній школі міста Макіївки на Донбасі. Від’їжджаючи, Михайло Йосипович купив у вокзальному кіоску (!) книжку, як він колись пожартував “щоб було що читати в дорозі”. Цією книгою виявився (можливо навіть випадково) український переклад книги Банаха.²

Перейдемо тепер до зв’язків Банаха з українськими математиками.

Львів. Деякі польські публікації (див. напр. [27], [16]) стверджують, що Банах був *змушений вивчити українську* і викладати нею. Документальних підтверджень цього не наводиться. Один з авторів цієї замітки у свій час неодноразово спілкувався з львівським філологом М. Кнорозом, який тоді вів для викладачів фізико-математичного факультету курси російської мови, добре знав Банаха і пам’ятав, що той був учасником цих курсів. Про курси української мови він не згадував. За архівними даними, тоді для викладачів факультету проводилися обов’язкові курси історії ВКП(б) і російської або української мови, мабуть за вибором. В “Особистому листку по обліку кадрів” (який заповнений 16 травня 1945 року не самим Банахом, і тільки вкінці завірений особистим підписом “С.С.Банах”) про знання мов зазначено: німецька, російська — слабо; французька, українська — добре. Єдина відома нам польська публікація, де факт знання Банахом української мови і його близькість до українців (підкреслимо, їх рівень нам невідомий) оцінюється позитивно – стаття [23]. Автор пише, що Банах “чудом уникає смерті з рук фашистів (допомагають йому в тому зрештою українці відносно яких

¹ В деяких публікаціях його називали навіть Степаном Степановичем.

²Про наукові здобутки М. Й. Кадеця та його школи див. [26].

Банах ніколи не виступав як «польський пан»). У згаданому листі до “радянських математиків” дружина Банаха пише, що її чоловік під час німецької окупації певний час переховувався, але не пише – де. Нагадаємо — дочка Зарицького була зв’язана з підпіллям ОУН. Колись Львовом кружляла чутка, що власне Зарицький забезпечував Банахові допомогу з того боку. Про близьке знайомство Банаха з Зарицьким згадує В. Е. Лянце [20]. Можливо цієї справи стосується також наступний фрагмент рапорту з таємних переговорів Армії Крайової з Українською Повстанською Армією (взято з [13]). “Звертає увагу [представник УПА], що їх відношення до львівських професорів було постійно позитивним, бо змогли в липні 1941 перешкодити арештові й ліквідації грона львівських професорів, що планувалося. Завдяки їм багато заарештованих тоді поляків було звільнено. Може подати, якщо потрібно, прізвища”.

Україномовні публікації. Першою україномовною публікацією Банаха була стаття [7], [8]. На нашу думку, трапилося приблизно таке: Банах написав чернетку польською, переклав французькою і відіслав переклад до Інституту Математики (до редакції він надійшов 7.12.1940). Про воєнну долю рукопису нічого невідомо. Але текст зберігся, був перекладений українською і обидва варіанти опубліковано. Сам “Збірник” відкривається некрологом Банаха. Текст некрологу ідентичний до вміщеного в [2].

Далі, як зазначає С. Хартман, серед паперів Банаха було знайдено неповний польський рукопис написаний у 1940 р. Сам Хартман доопрацював рукопис, переклав англійською і опублікував.

Українсько-французький варіант до зібрання творів Банаха [11] не увійшов і не коментується, хоча в списку публікацій Банаха, поміщеному в цьому ж зібранні, згадується. На згаданому польському сайті Банаха український варіант статті є, але не відкривається.

Гірша доля спіткала другу україномовну працю Банаха [9]. Ця стаття міститься у списку публікацій Банаха з некролога [10]. Згідно з [14], багато праць львівських математиків було підготовлено до друку в “Наукових Записках” Львівського університету як перед німецько-радянською війною, так і відразу після неї. Скоріше всього, вони загинули. До речі, деякі матеріали, пов’язані з Банахом, наприклад колекція відбитків, дарованих Банаху іншими математиками, зараз міститься у київському Інституті Математики. Справа в тому, що після вступу радянських військ до Львова у 1939 році, там був створений відділ Функціонального аналізу ІМ АН УРСР на чолі з Банахом, співробітниками якого були С. Мазур, В. Орліч, Ю. Шаудер. Після смерті одних і виїзду до Польщі інших, відділ ліквідовано і, мабуть, деякі документи вивезено до Києва.

Одеса. Врешті, не можна не згадати про зв’язки Банаха з одеськими математиками. У другій половині 30-х років Одеса була одним з провідних центрів теорії банахових просторів. Результати отримані в той час М. Г. Крейном, Д. П. Мільманом, В. Л. Шмуньяном та ін. одеськими математиками увійшли до класики функціонального аналізу. Розповідали (здається І. М. Спітковський), що Банах відвідував у 1941 році Одесу після візиту до Тбілісі. Де, як не в Одесі, Банах міг довідатися стільки цікавого про свої власні простори! Думаємо, що відвідини радянських столиць були головно політичними та розважальними. Ця ж поїздка до Одеси була науковою. Єдиною відомою нам інформацією про візит М. Крейна до Львова та про його виступ на семінарі є спогад В. Лянце¹ [20].

¹ У цьому контексті варто нагадати, що студент В. Лянце згадується в “Шотландській Книзі” [21].

Запитували про цю й інші справи В.Д. Мільмана. Його відповідь була песимістичною: *Everything I knew on the subject were some rumors about this and that. The life in Russia was filled by rumors, but we learned later that one cannot firmly trust them.*² Ми не знайшли на банахівському сайті інформації про ці візити та про зв'язки Банаха з одеськими математиками. Мабуть авторів статей про Банаха більше приваблював блиск столиць, магія влади, посад та звань. Тим часом, зв'язки з одеськими математиками легко прослідкувати в математичній літературі. Згаданий додаток Мазура містить досить докладний опис результатів одеської школи теорії банахових просторів. У Львові опубліковано статтю [17] з доведенням відомої теореми Крейна-Мільмана про крайні точки. Запис про розв'язання Проблеми 108 з "Шотландської Книги", (про стійкість базису, поставленої приблизно у 1935 р.) зроблений у тій же Книзі у 1940 році. Точніше, там є дописка польською мовою, неначе як рукою Банаха: "*Відповідь позитивна (Крейн)*". Нагадаємо, теорему про стійкість базису опубліковано в [18]. Невідомо, чи дописка з'явилася після поїздки Банаха до Одеси, чи після поїздки Крейна до Львова, чи в результаті листування.

Автори висловлюють щирю вдячність І. К. Мацаку, який на наше прохання здійснив результативний пошук цінних архівних матеріалів.

Книгу С.Банаха [2] розміщено у електронній бібліотеці механіко-математичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка за адресою [http:// www.lnu.edu.ua/faculty/mechmat/nk/Downloads/banach.djvu](http://www.lnu.edu.ua/faculty/mechmat/nk/Downloads/banach.djvu)

ЛІТЕРАТУРА

1. Banach S. *Teorja Operacyj, Tom. I. Operacje liniowe.* – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1931. – 236 s.
2. Проф. Банах С.С. *Курс функціонального аналізу (лінійні операції).* – Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво Радянська Школа, 1948. – 216 с.
3. Плічко А.М. *До сторіччя з дня народження Стефана Банаха. Штрихи біографії*// Математичні студії. – 1993. – Вип.2. – С.5–9.
4. Banach S. *Théorie des opérations linéaires.* – Warszawa: Monografie Matematyczne, I, 1932. – 254 p.
5. Banach S. *Theory of linear operations.* – Amsterdam: North-Holland, 1987. – 237 p.
6. Банах С. *Теория линейных операций.* – Ижевск: НИЦ „Регулярня и хаотическая динамика“, 2001. – 111 с.
7. Banach S. *Про міру в незалежних тілах; Sur la mesure dans les corps indépendents*// Збірник праць Інституту Математики АН УРСР. – 1946. – Т. 8.– С. 71–80; С.81–90 (1947).
8. Banach S. *On measures in independent fields* (Ed. by S. Hartman)// *Studia Math.* – 1948. – V. 10. – P. 159–177.
9. Банах С. *Характеристичні властивості множин другої категорії*// Записки фізико-математичного факультету Львівського держ. Університету.
10. *Стефан Банах* (некролог)// *Успехи Мат. Наук.* – 1946. – Т. 1, № 3–4. – С. 7–11.
11. Banach S. *Oeuvres*, T. 1,2. – Warszawa: PWN, 1967, 1979. – 382 p. 470 p.

² Все, що я знаю на цю тему, — це чутки про се і те. Життя в Росії було сповнене чуток, але ми довідувалися пізніше, що їм не можна цілком довіряти.

12. Гнеденко Б.В. Стефан Банах (30.03.1892 — 31.08.1945)// Наук. записки Львів. держ. ун-ту, сер. фіз.-мат. — 1947. — Т.5, вип. 1. — С.5–9.
13. Bonusiak W. *Kto zabił profesorów lwowskich?* — Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. <http://www.lwow.home.pl/Profesorowie/mordercy.html>
14. Żyliński E. *Lwowski naukowy kolektyw matematyków*// Czerwony Sztandar, Lwów. — 1945. — № 3.
15. Kałuża R. *Stefan Banach*. — Warszawa: GZ, 1992. — 167 s.
16. Koziński J. *Banach, geniusz ze Lwowa*. — Warszawa: „Żak“, 1999. <http://home.comcast.net/~julsta/banach/banach.html#7>
17. Krein M., Milman D. *On the extreme points of regularly convex sets*// *Studia Math.* — 1940. — V. 9. — P. 133–138.
18. Крейн М., Мильман Д., Рутман М. *Об одном свойстве базиса в пространстве Banach'a*// *Записки научно-исслед. ин-та мат. и мех. и Харьк. мат. об-ва, сер. 4.* — 1940. — Т. 16. — С. 106–110.
19. Kryloff N., Bogoluboff N. *Sur quelques criteres concernant l'existence derivées d'une fonctions d'une variable réelle*// *Збірник Математично-Природописно-Лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка.* — 1928. — Т. 27.
20. Лянце В.Е. *Коли деканом був Стефан Банах (Спогади про фізико-математичний факультет очолюваний С. Банахом)*// *Математика Сегодня.* — 1992. — Т. 7. — С. 211–215.
21. Mauldin D. (Ed.) *The Scottish Book*. — Boston e.a.: Birkhäuser, 1981. — 268 p.
22. Mazur S. *Updates of the “Remarks” section prepared for the Ukrainian translation of Banach's Book* (Translation and comments by M.I. Ostrovskii and A.M. Plichko// *Extracta Math.* (to appear).
23. Miś B. *Opowieści Księgi Szkołkiej*// *Perspektywy.* — 1969. — № 12. — S. 17–19.
24. Александров П.С., Колмогоров, А.М. *Вступ до теорії функцій дійсного змінного.* — Київ: Радянська школа, 1941. — 111 с.
25. Натансон І.П. *Основи теорії функцій дійсної змінної.* — Київ: Радянська школа, 1950. — 111 с.
26. Pietsch A. *History of Banach spaces and linear operators.* — Boston: Birkhäuser, — 2007. — 855 p.
27. Ciesielski K. *O pewnych faktach z życia Stefana Banacha*// *Opuscula Math.* — 1993. — Т. 13. — S. 59–69.

Кіровоградський державний педагогічний університет
Львівський національний університет імені Івана Франка

Надійшло 10.01.2008